

บทที่ ๕

สรุปและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุป

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดมนุษยนิยมของพุทธทาสภิกขุ” ผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์ในการศึกษา ๓ ประเด็นคือ (๑) เพื่อศึกษาแนวคิดมนุษยนิยม (๒) เพื่อศึกษาแนวคิดมนุษยนิยมของพุทธทาสภิกขุ และ (๓) เพื่อวิเคราะห์แนวคิดมนุษยนิยมของพุทธทาสภิกขุ โดยสาระสำคัญของแนวคิดต่างๆ มีดังนี้

จากการศึกษาแนวคิดมนุษยนิยมพบว่า แนวคิดมนุษยนิยมเกิดขึ้นในตะวันตกประมาณ ศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ เป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับตัวมนุษย์โดยเห็นว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีเหตุผลและปัญญา มีศักยภาพที่จะพัฒนาตนให้สูงขึ้น มนุษย์มีเสรีภาพที่จะตัดสินใจเลือกและรับผิดชอบต่อชะตาชีวิตของตน โดยไม่จำเป็นต้องหวังพึ่งสิ่งอื่นนอกเหนือจากตัวมนุษย์เอง ไม่ว่าจะเป็นพระเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ ในปรัชญาอินเดียโดยเฉพาะพุทธศาสนาเป็นศาสนาแบบอเทวนิยมที่มองเห็นความสำคัญของมนุษย์เป็นหลัก พุทธศาสนาปฏิเสธเทพเจ้าต่างๆ ของศาสนาตั้งเดิมและเห็นว่ามนุษย์มีความสามารถพึ่งพาตนเอง และพัฒนาตนเองให้มีคุณธรรมที่สูงขึ้นได้ ท่าทีเช่นนี้จึงทำให้พุทธศาสนามีแนวคิดที่ใกล้เคียงกับมนุษยนิยม ซึ่งแนวคิดมนุษยนิยมเองก็มีหลายลักษณะสำคัญ ดังนี้

(๑) ลักษณะอเทวนิยม เป็นแนวคิดที่ไม่ยอมรับความมีอยู่ของสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ เห็นว่าการกระทำของมนุษย์ ความผิดชอบชั่วดี เป็นสิ่งที่มนุษย์สามารถสร้างขึ้นมาได้ ตัดสินได้โดยไม่ต้องอาศัยสิ่งเหนือธรรมชาติมากำหนดหรือบัญชา

(๒) ลักษณะธรรมชาตินิยม มองว่า ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นเรื่องของธรรมชาติทั้งหมด ไม่มีผู้สร้าง แต่ทุกอย่างเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ที่วิวัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องและยาวนาน ซึ่งมนุษย์สามารถเข้าใจกฎธรรมชาติได้ ผ่านวิธีการทางวิทยาศาสตร์ เนื้อแท้ของโลกคือความเปลี่ยนแปลง มนุษย์เป็นสัตว์ที่ไม่ได้แตกต่างจากสัตว์อื่นทางกายภาพ แต่มนุษย์มีความรู้สึกนึกคิดมีเหตุผลและปัญญาสามารถพัฒนาตนได้

(๓) ลักษณะอิสเรีนิยม เป็นแนวคิดที่ส่งเสริมสิทธิ เสรีภาพของมนุษย์โดยเห็นว่า มนุษย์นั้นเกิดมามีเสรีภาพและความเท่าเทียมกัน มนุษย์มีเสรีภาพในการคิดพูดกระทำแสดงความคิดเห็น และการปกครองแบบประชาธิปไตยย่อมสามารถส่งเสริมสิ่งเหล่านี้ได้

(๔) ลักษณะเหตุผลนิยมเห็นว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีเหตุผลและปัญญา สามารถเข้าใจความเป็นไปของสิ่งต่างๆ ได้โดยอาศัยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ในการค้นหาความจริงของธรรมชาติ ซึ่งในธรรมชาตินั้นมีความเป็นสาเหตุและผลอยู่ และ

(๕) ลักษณะปฏิบัตินิยมเห็นว่า ความรู้ความจริงที่จะจริงได้ ก็เมื่อสามารถนำมาปฏิบัติได้ สิ่งที่มนุษย์ต้องศึกษา และค้นหาคือความจริงเกี่ยวกับมนุษย์ ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์และสามารถนำมาใช้เพื่อแก้ไขปัญหามนุษย์เท่านั้น

จากการศึกษาแนวคิดมนุษยนิยมของพุทธทาสภิกขุพบว่า พุทธศาสนาแนวจาริตในสังคมไทย ได้แบ่งหน้าที่หลักของชาวพุทธในสังคมไทยออกเป็นสองส่วนคือ (๑) สงฆ์ มีหน้าที่ปฏิบัติตาม และเน้นการรักษาคำสอนเดิมด้วยการคัดลอกและรักษา ขาดการตีความ (๒) ฆราวาส มีหน้าที่ส่งเสริมสนับสนุนพระสงฆ์ให้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ และสั่งสมบุญด้วยการบริจาคทาน เรื่องการศึกษาคำสอน หรือบรรลุดุธรรมถือเป็นเรื่องของพระสงฆ์ เพราะเป็นสิ่งที่สูง ต้องอาศัยการบำเพ็ญเพียรอย่างหนัก และมีบุญบารมีเต็มเปี่ยมถึงจะบรรลุได้ อีกทั้งการผสมผสานกับแนวคิดแบบเทวนิยมดั้งเดิม ความเชื่อในไสยศาสตร์ ทำให้พุทธศาสนาแนวจาริต มุ่งเน้นที่พิธีกรรม และการอ้อนวอนขอพลังอำนาจจากพระรัตนตรัย ในการขจัดทุกข์ซึ่งมีรูปแบบคล้ายกลับแนวคิดแบบเทวนิยม คติความเชื่อดังกล่าวมีอิทธิพลอย่างมากต่อแนวคิดของพุทธทาสภิกขุโดยท่านเห็นว่าสิ่งเหล่านี้เป็นเพียงเปลือกนอก และไม่ใช่วัตถุพุทธศาสนา ท่านเองเห็นว่า เป็นหน้าที่ที่ชาวพุทธต้องขจัดเปลือก และเข้าไปถึงแก่นของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาของการพึ่งพาตนเองในการพ้นทุกข์

พุทธทาสภิกขุเห็นว่า มนุษย์นั้นว่างเปล่าไม่มีตัวตน เพราะเกิดจากการรวมตัวกันของธาตุ ๔ ชั้น ๕ มนุษย์เป็นทุกข์ เพราะการยึดถือเอาสิ่งเหล่านี้มาเป็นตัวตนของตน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ไม่มีอะไรคงที่ ตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ ตัวตนเป็นสิ่งที่ถูกใส่มาทางสัญชาตญาณของสัตว์ และทำให้สัตว์หลงยึด กลายเป็นความทุกข์ เพราะความไม่รู้หรืออวิชชา ดังนั้น หน้าที่ของมนุษย์มีอย่างเดียวคือการขจัดปัญหา คือความทุกข์นี้ให้หมดไป ด้วยการฝึกฝนพัฒนาตนไปในแนวทางที่ถูกต้อง ซึ่งพุทธทาสภิกขุเห็นว่า มนุษย์ถึงแม้จะถูกอำนาจของตัวตนชักนำ แต่ก็สามารถพัฒนาตนเองให้พ้นจากการตกเป็นทาสนี้ ได้ด้วยการควบคุม ขัดขืน ที่จะไม่ทำตามกิเลส ด้วยความพยายามของตนเอง มนุษย์นั้นมีเหตุผล และปัญญาสามารถเลือกกระทำ คิด เปลี่ยนแปลงตนเองได้

พุทธทาสภิกขุเห็นว่า ไม่มีสิ่งใดช่วยเหลือเราให้พ้นจากทุกข์ได้นอกจากตัวเราเอง พระพุทธเจ้าก็ช่วยไม่ได้ การสวดมนต์อ้อนวอนขออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เมื่อถึงที่สุดแล้ว ก็ไม่สามารถช่วยเราให้พ้นจากทุกข์ได้ เพราะไม่มีอำนาจหรือใครเป็นใหญ่ ไม่มีพระเจ้าที่คอยอำนวยความสะดวกหรือลงโทษใคร พระเจ้าในทัศนะของพุทธทาสภิกขุมีความหมายอยู่ ๒ นัย คือ (๑) พระเจ้าในภาษาคนเป็นพระเจ้าของไสยศาสตร์คือความไม่รู้ และความกลัวในความเป็นไปของธรรมชาติซึ่งพุทธทาสภิกขุ ไม่ยอมรับพระเจ้าในลักษณะนี้ (๒) พระเจ้าในภาษาธรรม หมายถึงกฎธรรมชาติที่คอยควบคุมสิ่ง

ต่างๆ ให้เป็นไป ซึ่งพุทธทาสภิกขุเห็นว่า พระเจ้าในภาษาธรรมก็คือธรรมชาติ ทุกอย่างเป็นเรื่องของธรรมชาติ เป็นธรรมชาติ เป็นธรรมะ เป็นไปตามกฎธรรมดาของธรรมชาติ เป็นเรื่องของวิวัฒนาการ สามารถเรียกสิ่งนี้ว่า พระเจ้าก็ได้ พระเจ้าคือกฎธรรมชาติ ได้แก่กฎสามัญลักษณ์ กฎอิทัปปัจจยตา และกฎจตุราริยสัจ พระเจ้ามีลักษณะเป็นนามธรรมคือไม่มีตัวตน การพูดถึงพระเจ้าในลักษณะเป็นตัวตน เป็นเพียงการพูดให้เข้าใจง่ายเท่านั้น กฎธรรมชาติเป็นสิ่งที่เดียวกับพระเจ้า เป็นกฎที่ก่อให้เกิดสรรพสิ่ง และควบคุมให้สรรพสิ่งเป็นไป เป็นสิ่งสมบูรณ์สูงสุด ไม่มีจุดเริ่มต้นและเป็นผู้ให้รางวัลแก่บุคคลที่ทำความดี และลงโทษผู้ทำความชั่วตามกฎแห่งกรรม พุทธทาสภิกขุ เห็นถึงความจำเป็นทางศาสนาที่แตกต่างกันมากมายว่า จะต้องยังคงอยู่ต่อไปเพื่อรองรับมนุษย์ที่แตกต่างกันในโลก ดังนั้น ท่านจึงไม่เห็นความแตกต่างทางศาสนา เพราะทุกศาสนาแก่นแท้ก็คือ การขจัดความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ จึงไม่จำเป็นต้องแบ่งแยกหรือรังเกียจซึ่งกันและกันแต่จงอยู่ร่วมกันอย่างฉันท์มิตร ด้วยความเห็นอกเห็นใจ ว่าเป็นเพื่อนร่วมทุกข์ เกิดแก่เจ็บตายด้วยกัน

สิ่งที่พระพุทธรเจ้าตรัสรู้ก็คือตรัสรู้เรื่องของธรรมชาติ โดยพุทธทาสภิกขุมองว่า การตรัสรู้ก็คือ การเข้าใจในความเป็นไปของธรรมชาติ สามารถหาวิธีการเพื่อนำมาปฏิบัติให้สอดคล้องกับธรรมชาติ เพราะทุกสิ่งทุกอย่างทั้งทางกายภาพ และจิตใจ ล้วนตกอยู่ภายใต้กฎของเหตุและผล การรู้แจ้งในเรื่องนี้ ทำให้พระองค์ทรงรู้จักวิธีวางตัวปฏิบัติให้สอดคล้องกับธรรมชาติ และไม่เกิดทุกข์ได้ พุทธทาสภิกขุเห็นว่า ความรู้ในธรรมชาตินั้นมีมากมาย แต่พระพุทธรองค์ ก็ไม่ได้นำมาสอนหมดทุกอย่าง ปัญหาเฉพาะหน้าที่มนุษย์กำลังเผชิญอยู่ คือการถูกบีบคั้นจากความทุกข์ และความเปลี่ยนแปลง ซึ่งก็เป็นไปตามกฎธรรมดาเช่นกัน ดังนั้น จึงเป็นหน้าที่โดยตรงของมนุษย์ที่จะศึกษาหรือรู้เฉพาะแต่วิธีการดับทุกข์นี้ให้ได้ ก็ถือว่าเพียงพอ

จากการวิเคราะห์แนวคิดมนุษยนิยมของพุทธทาสภิกขุ พบว่า แนวคิดของพุทธทาสภิกขุมีความสอดคล้องกับแนวคิดมนุษยนิยมทั้ง ๕ ลักษณะ ดังนี้

(๑) ลักษณะเอเทวนิยม พุทธทาสภิกขุ ปฏิเสธพระเจ้าที่เป็นบุคคลโดยเห็นว่า สิ่งเหล่านี้เกิดจากความไม่รู้ของมนุษย์ การสวดอ้อนวอนขอจากสิ่งเหล่านี้ ใ้มนุษย์ได้แต่ความสบายใจ และหายกลัวได้เพียงชั่วคราว แต่ไม่อาจแก้ปัญหาที่ถาวรคือทุกข์เพราะอัตตาได้ ทุกสิ่งทุกอย่างไม่ได้เกิดจากอำนาจของใครคนใดคนหนึ่ง แต่เกิดจากเหตุปัจจัย ทุกอย่างมีสาเหตุของมัน อยู่ที่ว่ามนุษย์กระทำถูก หรือผิดต่อเหตุปัจจัยเหล่านี้มากน้อยแค่ไหน ความเป็นสาเหตุและผล หรือเหตุปัจจัยนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติ เป็นตัวธรรมชาติ และเป็นกฎของธรรมชาติไม่มีผู้สร้างแต่เป็นวิวัฒนาการตามธรรมชาติ

(๒) ลักษณะธรรมชาตินิยม พุทธทาสภิกขุมีความเห็นว่า ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นเรื่องของธรรมชาติทั้งหมด และสิ่งที่อยู่เบื้องหลังธรรมชาตก็คือกฎธรรมชาติหรือกฎของเหตุปัจจัย มนุษย์นั้นก็

เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติที่เป็นไปตามกฎนี้เช่นกัน ความสุขความทุกข์หรือแม้แต่พระนิพพานที่พ้นจากสภาวะทั้งสองก็เป็นสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติ

(๓) ลักษณะอิสรเสรีนิยม มนุษย์โดยพื้นฐานทางธรรมชาตินั้นพุทธทาสเห็นว่า เท่าเทียมกันหมด เพราะตกอยู่ภายใต้กฎอันเดียวกัน มีขั้น ๕ มีความทุกข์ มีวิชา ตัณหา อุปาทาน ต้องแก่ เจ็บ ตายเหมือนกัน ไม่อาจพ้นไปได้ มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีเหตุผลและปัญญา ถึงแม้ว่าการกระทำของมนุษย์จะไม่ใช่อิสระอย่างเต็มที่เพราะยังมีกิเลสอยู่ แต่มนุษย์ก็สามารถที่จะเลือกกระทำการสิ่งต่างๆ ได้อีกทั้งสามารถพัฒนาตนไปสู่ความรู้แจ้งในกฎธรรมชาติและหลุดพ้นเข้าถึงเสรีภาพที่แท้จริงได้

(๔) ลักษณะเหตุผลนิยม พุทธทาสภิกขุเห็นว่า ในธรรมชาติดีมีความเป็นสาเหตุและผล หรือมีเหตุปัจจัยคอยควบคุมอยู่เบื้องหลัง การเข้าใจในกฎธรรมชาตินี้ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุแล้วสามารถเข้าถึงได้ ๒ ทางคือ ทางวิทยาศาสตร์ทางกายภาพที่ศึกษาธรรมชาติผ่านวิธีการทางวิทยาศาสตร์ และวิทยาศาสตร์ทางจิตเช่นการบำเพ็ญความเพียรทางจิตจนบรรลุเข้าถึงสัจธรรม ทั้งสองทางนี้ พุทธทาสภิกขุเห็นว่า มีเป้าหมายอันเดียวกันคือ เพื่อเข้าใจธรรมชาติแต่ต่างกันว่า วิทยาศาสตร์ทางกายภาพศึกษานั้น ก็เพื่อใช้ประโยชน์จากกฎเพื่อความผาสุกของมนุษย์ แต่สำหรับพระพุทธรศาสนา นั้น เพื่อนำมาใช้เพียงประการเดียวนั้นคือ

(๕) ลักษณะปฏิบัตินิยม เพื่อค้นหาหลักปฏิบัติที่สอดคล้องกับธรรมชาติ ได้แก่มรรค ๘ ซึ่งพุทธทาสภิกขุเห็นว่า เป็นกฎที่ได้โดยตรงจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เพื่อหาหนทางพ้นทุกข์กำจัดทุกข์โดยเฉพาะทุกข์ทางจิต ที่เกิดจากความไม่รู้จักกฎของธรรมชาติ ให้กับมวลมนุษยชาติ เป็นกฎที่อยู่เบื้องหลังความอยู่รอดของสิ่งมีชีวิตทุกระดับ เป็นหน้าที่ ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติให้สอดคล้องตามกฎนี้ ซึ่งปฏิบัตินิยมนี้ คือสิ่งที่พุทธทาสภิกขุให้ความสำคัญกว่าสิ่งอื่น เพราะหน้าที่ของมนุษย์คือการปฏิบัติเพื่อความไม่มีทุกข์

เมื่อกล่าวโดยรวม แนวคิดมนุษยนิยมของพุทธทาสภิกขุ ให้ความสำคัญกับการปฏิบัติ ในขณะที่แนวคิดมนุษยนิยมปฏิเสธพระเจ้าอย่างสิ้นเชิง แต่พุทธทาสภิกขุเห็นว่า พระเจ้าในทางปฏิบัติ นั้นยังมีความจำเป็นแก่มนุษย์อยู่ เพราะต้องเป็นไปตามเงื่อนไขหลายประการคือ มนุษย์ที่ยังมีตัวตนก็ต้องยึดถือพระเจ้าแบบบุคคลแต่ถ้าหากปฏิบัติถูกต้องตามหลักการของพระเจ้ายกย่องว่าใช้ได้ เพราะพุทธทาสภิกขุเห็นว่า เป้าหมายของทุกศาสนาคือขจัดความเห็นแก่ตัว ดังนั้น การนับถือพระเจ้าแล้วสามารถลดความเห็นแก่ตัวลงได้ก็ไม่ถือว่าผิด

การเข้าใจในกฎเกณฑ์ของธรรมชาติว่า มีความเป็นสาเหตุและผลมีเหตุปัจจัยอิงอาศัยกัน และกัน ก็เพื่อบ่งชี้ไปที่การเข้าใจความทุกข์และอนัตตาของสรรพสิ่ง ซึ่งมีผลโดยตรงต่อการปฏิบัติให้ถูกต้องตามเป็นจริง ซึ่งแตกต่างจากธรรมชาตินิยมที่พยายามศึกษาเพื่อรู้กฎแล้วควบคุมกฎเหล่านั้นให้เป็นไปตามความต้องการ หรือรับใช้เพียงผลประโยชน์ของมนุษย์

การรู้ว่า มนุษย์สามารถเข้าถึงนิพพานได้ด้วยความเพียรของตน ก็คือการยืนยันถึงผลการปฏิบัติว่า การกระทำของมนุษย์ไม่สูญเปล่า หากกระทำตามหลักที่ถูกต้องซึ่งอิสริยยศเห็นว่า เสรีภาพของมนุษย์มีติดตัวมาตั้งแต่แรก ส่วนพุทธทาสภิกขุเห็นว่า สิ่งนี้เป็นเพียงเสรีภาพที่ยังไม่แท้จริง เพราะยังเป็นไปตามอำนาจกิเลสอยู่ ธรรมะคือหน้าที่ ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับความเป็นจริงหรือธรรมชาติ การปฏิบัติให้สอดคล้องกับกฎของธรรมชาติ คือสิ่งที่สำคัญที่สุดสำหรับพุทธทาสภิกขุ เพราะชีวิตคือการปฏิบัติ การอยู่รอดคือการปฏิบัติ การหลุดพ้น ก็เป็นเรื่องของการปฏิบัติ ความรู้ที่แท้จริงคือความรู้ที่บอกว่า ปฏิบัติเช่นไรถึงจะไม่ทุกข์และหมดทุกข์ ซึ่งเป้าหมายนี้เป็นเป้าหมายที่อยู่เกินเป้าหมายของปฏิบัตินิยม ที่เพื่อความผาสุกของปัจเจกและสังคมในระดับของโลกียะเท่านั้น ซึ่งพุทธทาสภิกขุเห็นว่า เป็นความสงบสุขที่ไม่ถาวรและมีโอกาสที่จะกลับมาวุ่นวายได้เสมอ เพราะไม่ได้ปฏิบัติเพื่อทำลายความเห็นแก่ตัวของมนุษย์อย่างถึงที่สุด

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะด้านแนวคิด

แนวคิดของพุทธทาสภิกขุเป็นสิ่งที่สังคมโลกในสมัยปัจจุบันไม่อาจละเลยได้ ซึ่งควรมีการนำเอาแนวคิดมนุษยนิยมของพุทธทาสภิกขุ ไปประยุกต์ใช้ด้านต่างๆ ดังนี้

(๑) “ด้านการศึกษา” ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดระบบการศึกษา ควรจัดให้มีการศึกษาเรื่อง มนุษย์ ที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมความเป็นมนุษย์ มิใช่เรียนเพียงเพื่อนำความรู้ไปใช้เป็นเครื่องมือแสวงหาความอยู่รอด และเอาเปรียบเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน แต่ควรเป็นการศึกษาที่ขัดเกลาคิดใจ และขจัดความเห็นแก่ตัวของตนเอง พัฒนาตนไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สูงขึ้น ที่สมบูรณ์หรือผู้มีใจสูง มิใช่อยู่เพียงแค่อัตตาธิปไตยของตน

(๒) “ด้านพุทธศาสนา” โดยเฉพาะในระดับองค์กรทางศาสนา ควรทบทวนถึงบทบาทหน้าที่ และเป้าหมาย หรือวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าว่า พระองค์ตรัสรู้อะไร ธรรมะที่พระองค์ทรงนำมาเผยแผ่ แท้จริงแล้วมีวัตถุประสงค์อะไร เป็นต้น การสอนให้สวดมนต์ อ้อนวอนขอความช่วยเหลือ และจมอยู่กับพิธีกรรมต่างๆ หรือแม้แต่หลงใหลแต่ในการสร้างวัตถุภายนอก สิ่งเหล่านี้สอดคล้อง กับหลักการที่แท้จริงของพระพุทธเจ้าหรือไม่ จากนั้น ก็นำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์แก่มนุษย์ เพื่อความเป็นมนุษย์

(๓) “ระหว่างศาสนา” แนวคิดมนุษยนิยมของพุทธทาสภิกขุ ยังเรียกร้องให้มนุษย์มองเห็นความจำเป็นที่อยู่ในส่วนลึกของธรรมชาติมนุษย์ นั่นคือ “สัญชาตญาณการเอาตัวรอด” หรือ “ความรู้สึกปลอดภัยทางจิตวิญญาณ” ซึ่งท่านเห็นว่า สัญชาตญาณตัวนี้คือ “ตัวศาสนา” และคือสิ่งที่ส่งผลให้เกิดมีลัทธิ ความเชื่อ วัฒนธรรม หรือแม้แต่ศาสนาที่ต่างกัน ดังนั้น มนุษย์จึงไม่มีความจำเป็นอันใด ที่จะต้องรังเกียจเคียดแค้นซึ่งกันและกัน แต่ควรทำความเข้าใจด้วยความเคารพว่า “สิ่งเหล่านี้

คือ “ที่พึ่งทางจิตวิญญาณของเพื่อนมนุษย์” ผู้พยายามแสวงหา “หนทาง” “ที่พึ่ง” เพื่อป้องกันความกลัวให้กับตนเอง

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัย

การศึกษาวเคราะห์แนวคิดมนุษยนิยมของพุทธทาสภิกขุนี้ เป็นการศึกษาลักษณะมนุษยนิยมในภาพรวมซึ่งทำให้เนื้อหาในแต่ละประเด็นนั้นยังไม่ลุ่มลึกเท่าที่ควรซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าควรมีการศึกษาในแต่ละประเด็นให้ละเอียดดังต่อไปนี้

- (๑) การศึกษาวเคราะห์แนวคิดอเทวนิยมของพุทธทาสภิกขุ
- (๒) การศึกษาวเคราะห์แนวคิดธรรมชาตินิยมของพุทธทาสภิกขุ
- (๓) การศึกษาวเคราะห์แนวคิดปฏิบัตินิยมของพุทธทาสภิกขุ